

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри філософії,
соціально-гуманітарних дисциплін,
іноземних мов, української
та латинської мов № 2
Донецького національного
медичного університету

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТРИВАЛЕНТНИХ ДІЄСЛІВНИХ ПРЕДИКАТІВ ІЗ СЕМАНТИКОЮ «ДАВАННЯ» В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Сучасний етап розвитку українського мовознавства характеризується поглибленим вивченням проблем синтаксису, що зумовлено необхідністю детального дослідження механізму функціонування синтаксичного рівня мови загалом і кожної його окремої одиниці. Враховуючи це, більшість дослідників звертається до змістового боку речення або його семантичної структури, що ґрунтується на предикатних і непередикатних знаках. Істотною відмінністю такого підходу до вивчення структури простого речення є те, що він пов'язаний із семантико-синтаксичною категорією валентності предиката. Саме валентність предиката, яка відбиває його значеннєво зумовлену сполучуваність з іншими непередикатними компонентами, визначає тип семантико-синтаксичної структури речення.

Питанню теорії валентності у синтаксисі східнослов'янських мов присвячено дослідження В.Г. Адмоні, С.Д. Кацнельсона, М.Д. Степанової, Б.А. Абрамова, Й.Ф. Андерша, І.Р. Вихованця, А.П. Загнітка та інших. У працях І.Р. Вихованця представлено найбільш широке розуміння зв'язку між валентністю предиката і семантико-синтаксичною структурою елементарного речення. Автор визначає семантико-синтаксичну валентність предиката (ознакового слова) як здатність його сполучатися з іншими (зазвичай неознаковими) словами, мати певне число відкритих позицій, які можуть або повинні заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи [1, с. 41]. Отже, предикат визначає кількісний склад іменникових компонентів речення та їх семантичну природу.

У дослідженнях попередніх років утвердилася думка про те, що семантично елементарне речення сучасної української мови включає до свого складу шестивалентні – одновалентні предикати. Це означає, що максимальна кількість іменників в елементарному реченні не може виходити поза межі шести компонентів, а мінімальна кількість не може бути нульовою. Розглядаючи синтаксичні межі предикатної сполучуваності з іменниками в елементарному реченні, І.Р. Вихованець подає розгалужені характеристики синтаксичних структур, починаючи із речень з максимальною валентністю предикатів (шість) і закінчуючи реченнями з одновалентними предикатами. Чітко розмежовуючи вказані типи структур, дослідник класифікує елементарні речення на основі кількісних показників – сукупності іменникових синтаксем, зумовлених валентністю предиката. При цьому вчений зауважує, що багаточисленними в українській мові є речення з тривалентними предикатами [1, с. 42]. Керування трьома іменниками вважається середньою сполучувальною спроможністю дієслова, що є досить поширеним в українській мові. Відповідно до цього виникає необхідність більш детально проаналізувати та систематизувати предикатні знаки, що керують трьома іменниками, а також виявити закономірності сполучення предикатів зазначеного типу з іменниковими синтаксемами.

Серед тривалентних предикатів в українській мові виокремлюємо дієслівні тривалентні предикати та тривалентні предикати якості. Оскільки саме дієслівні предикати відіграють найпоказовішу роль порівняно з іншими різновидами (прикметниковими, прислівниковими), виявляється доцільним розглянути семантико-синтаксичні особливості конструкцій з дієслівними тривалентними предикатами.

За семантикою тривалентні дієслівні предикати охоплюють такі лексичні групи: 1) покриття одного об'єкта іншим; 2) нанесення удару; 3) зміна або перетворення об'єкта; 4) пошкодження або руйнування; 5) вимірювання; 6) називання; 7) повідомлення; 8) давання. До першої семантичної групи належать дієслова типу *покрити, укрити, крити, обтягувати, обшивати, обгортати, оббивати, нанести, накласти, наложити, обмотувати, обкладати, кутати* та ін., напр.: *Вона укривала його найтеплішим із своїх лахманів, одгортала волосся з чола, одганяла осінніх мух* (М. Коцюбинський); *Сідельники обтягали товстою усмою з вершини дерев'яні колодки* (С. Склярєнко); *Лягаючи спати, хазяйка закутала теплою хусткою чайник* (А. Головка). Другу семантичну групу представлено дієсловами із значенням «нанесення удару», напр.: *бити, молотити, ударяти, гатити, гепати, дубасити, міряти, колошматити, лупити, тріскати* та ін.: *Вона не тріскала доньку ложкою по лобі, а сумирно зітхала* (М. Стельмах); *Андрій міряв лозиною то одного, то другого* (С. Васильченко). Наступну лексичну групу складають дієслова із значенням «зміни або перетворення об'єкта», напр.: *чистити, терєбити, обирати, різати, барвити, колупати, копати, кувати, мазати, нарізати, надколоти, начиняти, поголити* і под.: *Кропиву ми лопатами викопували з корінням і складали на купу* (О. Донченко); *Льотчик почав неквапом нарізати на сковороді яєчню* (О. Гончар); *Уляна чистила картоплю, все ще надіючись на допомогу невістки* (Григорій Тютюнник). Лексико-семантична група тривалентних дієслів із значенням «пошкодження або руйнування» включає слова типу *зруйнувати, зіпсувати, пошкодити, знівечити, поламати, спотворити, скалічити, ушкодити, розбивати, провалювати* та ін., напр.: *Жорстока посмішка на мить спотворила його лагідне обличчя* (Я. Качура);

Вони душили один одного, кусали, штрикали складаними ножиками, **провалювали** один одному носи чим попало (О. Довженко); *Маневри – це ж та сама війна, лише людей не калічать зброєю* (М. Трублаїні). До тривалентних предикатів відносимо також дієслова, що позначають «вимірювання», напр.: *міряти, заміряти, відміряти, наміряти, обміряти, розміряти, приміряти* і под.: *Дід Йосип давав лад, вказував жінкам, які балки витягати із згару-ща, **вимірював** метром довжину* (Д. Бездик); *Тихович, мов полковник той, визначає місце бойовища, **відміряючи** ланцюгом стосажневий квадрат* (М. Коцюбинський). Поширеними в українській мові є дієслівні тривалентні предикати із значенням «називання», що представлені дієсловами типу *називати, звати, величати, наректи, іменувати, кликати, дражити, обзивати, перейменувати* та ін., напр.: *«Сідайте, будьте ласкаві!» – сказала Любка і хотіла **назвать** Джерю татом* (І. Нечуй-Левицький); *Йосип у селі його звали...По батькові ніхто не **іменував*** (О. Ковінька). Чималу кількість складає семантична група дієслів «повідомлення», напр.: *розповідати, оповідати, говорити, повідомляти, повідати, промовляти, викладати, хвалитися, казати, виказувати, диктувати, передрікати, розказувати* і под.: *Дядя Коля **оповідав** йому багато про війну, про тяжкі бої* (В. Гжицький); *Граючи, він низько схилив голову до баяна, наче той **повідував** йому щось інтимне* (О. Гурейв); *Звечора, щільно запнувши вікна, подруги довго розмовляли, **переповідаючи** одна одній своє життя-буття* (В. Козаченко). І, нарешті, останню семантичну групу тривалентних дієслівних предикатів складають дієслова зі значенням «давання». Сюди відносимо слова *відправляти, адресувати, висилати, подавати, вручати, передавати, роздавати, віддавати, дарувати, презентувати, подавати, пропонувати, розсилати* та ін. Напр.: *Суворо й урочисто **подавала** мати батькові свячений хліб, <...> нарізав він його і **роздавав** родині* (Ю. Яновський); *- Я прийшов запитати, чи не **віддали** б ви молодому подружжю свою кімнату* (Є. Гуцало); *Ганя **дарувала** бідним сестрам гостинці, **давала** їм свої дорогі недоношені сукні* (І. Нечуй-Левицький).

У синтаксичній науці утвердилася думка про те, що предикат завжди супроводиться предметними субстантивними компонентами, або субстанціальними синтаксемами, які перебувають у певних семантичних відношеннях щодо конкретного предиката. Дослідники синтаксису вважають, що субстанціальні синтаксеми простого елементарного речення є такими компонентами, які зумовлюються семантико-синтаксичною валентністю предиката і виражаються іменниками з реальним предметним значенням. Вони залежать від опорного предиката і включають навіть форму називного відмінка іменника. Субстанціальні синтаксеми виділяються на основі субстанціальних семантико-синтаксичних відношень, які вказують на їх стосунок до певного класу предикатів. Відповідно до різновидів субстанціальних відношень виокремлюємо суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні та локативні синтаксеми. Характеризуючи тривалентні дієслівні предикати, слід зазначити, що вони здебільшого поєднуються з іменниками на позначення діяча, знарядь і предметів, на які спрямовується дія. Тобто, тривалентні дієслова вимагають таких субстанціальних компонентів, як: суб'єктна синтаксема, об'єктна синтаксема та адресатна, або інструментальна синтаксема.

Глибше виявити специфіку функціонування тривалентних дієслівних предикатів дає змогу аналіз семантико-синтаксичної структури речень із дієсловами певної семантики. Візьмемо для прикладу тривалентні предикати, які позначають «давання». Серед дієслів зазначеної семантики доцільно виокремити декілька семантичних підгруп, що позначають: 1) давання комусь особисто до рук, напр.: *подавати, вкладати, вручати, роздавати, віддавати, сунути, совати* і под.: ***Вкладає** Гелен меча в руку Кассандри* (Леся Українка); *Раз у раз долинають оплески: .то це комусь **вручають** атестат зрілості* (О. Гончар); 2) давання кому-небудь для тимчасового або постійного користування, напр.: *віддавати, відводити, надавати, здавати* і т. ін.: *Чемно всяк Гостям новим стільці **відводить*** (переклад М. Рильського); *Директор школи **надав** слово Сергію Сергійовичу* (Є. Кравченко); 3) передавання у власність безкоштовно, напр.: *дарувати, презентувати, підносити, обдаровувати, задаровувати* і под.: *Пан Войський не візьме того собі у гнів, Як персня я йому уклінно **презентую*** (переклад М. Рильського); *Молоді люди, які мали намір покорити моє серце, **підносили** мені такі подарунки, що скоріше пригнічували, ніж тішили* (Я. Гримайло).

Аналіз прикладів уживання тривалентних предикатів із значенням «давання» дає змогу стверджувати, що вказані дієслівні предикати в реченні поєднуються з іменниками на позначення діяча, предмета, на який спрямовано дію, та особи, якій призначена дія. Тобто, дієслова зазначеної семантики звичайно сполучаються із суб'єктною, об'єктною та інструментальною синтаксемами.

За концепцією І.Р. Вихованця, об'єктна синтаксема як абстрактна субстанціальна семантико-синтаксична мінімальна одиниця реалізується у своїх семантичних і морфологічних варіантах. Семантична диференціація суб'єктної синтаксеми залежить передовсім від характеру предиката – найголовнішої у семантико-синтаксичній структурі речення синтаксеми, валентність якої формує елементарне з семантико-синтаксичного погляду просте речення [1, с. 112]. Розглядаючи структурні особливості речень з тривалентними дієслівними предикатами «давання», слід зазначити, що у валентну рамку таких предикатів як обов'язковий компонент входить суб'єктна синтаксема, що позначає активного виконавця дії. Відповідно до диференційних семантико-синтаксичних ознак синтаксеми у функції суб'єкта дії в цій позиції звичайно використовуються іменники-назви істот, напр.: ***Роман** виймає з кишені гроші, **передає** їх матері* (М. Стельмах); *Поможіть мені зійти на гору. (Молодий **хлопець** спускається і **подає** принцесі руку)* (Леся Українка). Морфологічним засобом вираження суб'єктної синтаксеми у конструкціях із зазначеними предикатами виступає називний відмінок іменника. Це є основний морфологічний варіант суб'єктної синтаксеми у сучасній українській мові. Називний суб'єкта дії реалізується, як правило, на матеріалі іменників, що позначають живі предмети, центральну ланку яких становлять назви осіб. Поширення називного відмінка суб'єкта дії з предикатами «давання» на назви конкретних неживих предметів спричиняється явищами персоніфікації, тобто наданням предметам, явищам природи властивостей людини. У цих випадках на-

живий суб'єкта дії ґрунтується на називному, що позначає живі предмети, напр.: *Я ніколи не вживаю супроти тебе ні тієї сили, яку мені дала сама природа, ні того права, що дає закон* (Леся Українка).

Як одна з центральних субстанціальних синтаксем при предикатах із значенням «давання» вживається об'єктна синтаксема, що позначає живий або неживий предмет, на які спрямовується дія. Диференційні семантико-синтаксичні ознаки цієї синтаксеми спричинюють те, що в позиції об'єкта «давання» використовується уся сукупність назв як істот, так і неістот, пор.: *Вони хіба що вітамінний kwas подаватимуть металургам* (О. Гончар); *Павла передали представникам місцевої влади, що приїхали в порт* (В. Кучер). Досліджуючи морфологічні засоби вираження іменникових синтаксем в елементарних простих реченнях, мовознавці стверджують, що морфологічними варіантами об'єктної синтаксеми виступають знахідний, родовий, давальний, орудний та місцевий відмінки [1, с. 119]. Однак основним морфологічним варіантом об'єктної синтаксеми в сучасній українській мові є знахідний відмінок, який виявляється спеціалізованим відмінком об'єкта. Саме знахідного відмінка у функції об'єкта вимагають дієслова із семантикою «давання», напр.: *Хтось нахильці, як запорожець, н'є просто з баршла, потім передає посудину батькові* (О. Гончар); *Все в увазі зір жовніра над змовклим боєм, шумом трав і над похмурою рікою, коли я твердою рукою йому життя подарував* (В. Сосюра). Іноді об'єктна синтаксема у конструкціях з предикатами «давання» може бути вираженою іменником у формі родового відмінка, який є одним із морфологічних варіантів об'єктної синтаксеми, пор.: *Бабуся дала дитині яблука та Бабуся дала дитині яблук*. У таких випадках родовий об'єктний відмінок передає, крім об'єктного відмінкового значення, невластиві категорійній відмінковій природі супровідні предикатні кількісні значення, у яких поєднуються значення категорій кількості та неозначеності.

Окрім суб'єктних та об'єктних синтаксем, тривалентні дієслівні предикати із значенням «давання» вимагають такого субстанціального компонента, як адресатна синтаксема, що вказує на особу або іншу істоту, на користь або на шкоду якої відбувається дія. Порівняно з категорією об'єктності, категорії адресатності властива менша морфологічна розгалуженість. Основним морфологічним варіантом адресатної синтаксеми виступає давальний відмінок. Саме він спеціалізований на вираженні семантико-синтаксичної функції адресата дії. Наприклад: *Сінон заграє у флейту, потім передає її флейтистові* (Леся Українка); *Наталія Олександрівна подарувала йому ніжний, добрий погляд* (Ю. Збанацький). Давальний відмінок ґрунтується передовсім на семантико-синтаксичній ознаці пасивності, а також фінальній спрямованості дії у її цільовому різновиді. У зв'язку з цим він вживається лише з певним класом дієслів, з-поміж яких знаходимо дієслова із значенням «давання».

Таким чином, тривалентні дієслівні предикати, що позначають «давання», здебільшого сполучаються із суб'єктними, об'єктними та адресатними синтаксемами. Однак в окремих випадках поряд із суб'єктною та об'єктною спостерігаємо вживання інструментальної синтаксеми. Це стосується, наприклад, дієслів семантичної підгрупи «дарування», таких як: *обдаровувати, задаровувати, наділяти, обділяти, обдавати* та ін.: *Хлопці наділяють убогих людей гостинцями, зав'язують їм хусточки, сиплють у кишені, в пелени* (С. Васильченко); *Я хочу, щоб жінка моя була виключно моя, щоб я їй всього достарчав, усім обдавав* (В. Кучер). Категорія інструментальності у наведених прикладах реалізується орудним відмінком як основним морфологічним варіантом інструментальної синтаксеми.

Отже, тривалентні дієслівні предикати можна розподілити на декілька семантичних груп, кожна з яких функціонує в оточенні певних типів субстанціальних синтаксем. Розглядаючи дієслова із семантикою «давання», приходимо до висновку, що вони вимагають суб'єктної, об'єктної та адресатної (іноді інструментальної) синтаксеми. Морфологічним засобом вираження суб'єктної синтаксеми в елементарних реченнях із зазначеними предикатами, як правило, виступає називний відмінок іменника. Об'єктна синтаксема вживається у формі знахідного або родового відмінків. І, нарешті, адресатна синтаксема виражається формою давального відмінка іменника-назви істоти. Деякі тривалентні предикати із значенням «дарування» вимагають інструментальної синтаксеми, морфологічним виявом якої є орудний відмінок іменника.

Література:

1. Апресян Ю.Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола / Ю.Д. Апресян. – М. : Наука, 1997. – 252с.
2. Арват Н.Н. О семантике предложения / Н.Н. Арват // Филол. науки. – 1989. – № 5. – С. 52–61.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець / АН України. Ін-т української мови; Відп. ред. К.Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1992. – 224с.
4. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231с.
5. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 255с.
6. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови : Морфологія / А.П. Загнітко. – Донецьк : Вид-во ДонДУ, 1996. – 435с.
7. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности / С.Д. Кацнельсон // Вопр. языкознания. – 1987. – № 3. – С. 20–32.
8. Масицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності / Т.Є. Масицька. – Луцьк : Ред. – вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 208с.
9. Словник української мови : В 11-ти томах. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
10. Степанова М.Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке / М.Д. Степанова. – М. : Высш. шк., 1988. – 258с.

Анотація

О. СОКОЛОВСЬКА. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТРИВАЛЕНТНИХ ДІЄСЛІВНИХ ПРЕДИКАТІВ ІЗ СЕМАНТИКОЮ «ДАВАННЯ» В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Статтю присвячено аналізу структурно-семантичних особливостей речень з тривалентними дієслівними предикатами. Розглянуто семантичну типологію дієслівних предикатів в українській мові. На прикладі конструкцій з дієсловами «давання» охарактеризовано межі сполучуваності зазначених предикатів із субстанціальними компонентами та проаналізовано основні морфологічні засоби їх вираження.

Ключові слова: семантико-синтаксична структура речення, предикат, валентність, субстанціальна синтаксема.

Аннотация

Е. СОКОЛОВСКАЯ. ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ТРЕХВАЛЕНТНЫХ ГЛАГОЛЬНЫХ ПРЕДИКАТОВ С СЕМАНТИКОЙ «ДАВАНИЯ» В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Статья посвящена анализу структурно-семантических особенностей предложений с трехвалентными глагольными предикатами. Рассмотрена семантическая типология глагольных предикатов в украинском языке. На примере конструкций с глаголами «давания» определены границы сочетаемости указанных предикатов с субстанциальными компонентами и проанализированы основные морфологические способы их выражения.

Ключевые слова: семантико-синтаксическая структура предложения, предикат, валентность, субстанциальная синтаксема.

Summary

O. SOKOLOVSKA. THE PECULIARITIES OF FUNCTIONING OF TRIVALENT VERBAL PREDICATES DENOTING „GIVING” IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article is devoted to the analysis of structural-semantic peculiarities of the sentences with trivalent verbal predicates. The semantic typology of the verbal predicates is investigated. The terms of combinability of these predicates with substantial components and the ways of their morphological expression are analyzed on the basis of the constructions with the verbs of “giving”.

Key words: semantic and syntactic structure of the sentence, predicate, valence, substantial component.